

**ПРАБЛЕМА МАРАЛЬНА-ЭТЫЧНЫХ
ПОШУКАЎ У ТВОРЧАСЦІ МАЛАДЫХ
ПРАЗАІКАЎ 20-х ГАДОЎ**

**Аксіялагічныя дамінанты апавядальнай спадчыны
Міхася Зарэцкага аб рэвалюцыі
і грамадзянскай вайне**

Калі звярнуцца да спадчыны беларускіх прэзаікаў 20-х гадоў М. Зарэцкага, К. Чорнага, М. Лынькова, М. Нікановіча, І. Барашкі, Я. Нёманскага, А. Дудара, П. Галавача, Я. Скрыгана, Я. Ліманоўскага і іншых у святле думкі аб тым, што культура ёсць форма развіцця ідэальнага і духоўнага ў аб'ектыўным свеце, магчыма ўбачыць новыя рысы, якія прыўнесла творчасць гэтых мастакоў слова ў духоўную і эстэтычную спадчыну нашай літаратуры першага дзесяцігоддзя пасля рэвалюцыі. Для гэтага неабходна больш уважліва зірнуць на грамадска-сацыяльны кантэкст, які ў многім абумоўліваў спецыфіку ідэйна-эстэтычных поглядаў маладых аўтараў. Паказальна, як пры гэтым яны раней за многіх іншых сваіх равеснікаў па творчасці адчулі драматызм новых гістарычных калізій.

Напачатку ўспрымаючы рэвалюцыю як новы Рэнесанс, эпоху, калі адбываецца інтэнсіўны духоўны рух, што ахоплівае і ўсё грамадства, і прыватную асобу, пісьменнікі засяродзіліся на адлюстраванні глыбокага пранікнення рэвалюцыі ў душу чалавека.

Пісьменнікі пераканана лічылі, што ўспрыняцце рэвалюцыі як найперш палітычнага і эканамічнага перавароту раскрывае толькі бачнасць, а не сутнасць многіх зменных працэсаў. Палітычны бок рэвалюцыі, адасоблены ад шырокага культурнага зместу і не пазначаны высокім гуманістычным пафасам, ёсць толькі бачнасць рэвалюцыі, не больш. Ва ўмовах карэнных сацыяльна-грамадскіх і культурна-мастацкіх змен адным з галоўных паўставала пытанне аб адносінах мастака і грамадства, стрыжнем

якога была праблема ўнутранай і знешняй свабоды пісьменніка.

З гэтай агульнаэстэтычнай праблемы ў 20-я гады выпрацоўвалася разуменне, што такое літаратура, якой яна павінна быць.

Адны даследчыкі лічылі, што літаратура «арганізуе ў выдумцы тое, што неарганізавана»¹. Іншыя сцвярджалі, што яна павінна «прывіваць» чытачу сацыяльна пажаданыя эмоцыі і развіваць у ім пачуццё адзінства. Некаторыя адкрыта прызнавалі літаратуру зброяй прапаганды, важным сродкам дасягнення палітычных і сацыяльных мэт.

Шмат хто згаджаўся са старой фармулёўкай, выказанай яшчэ В. Бялінскім, што літаратура ёсць сродак «думаць» вобразамі ў супрацьвагу навуцы, якая аперыруе канцэпцыямі. На жаль, з вялікімі цяжкасцямі прыходзіла ўсведамленне літаратуры як амаль адзінага, даступнага шырокаму асяроддзю сродку для «падняцця фіранкі» над фізічнай рэальнасцю ці сферай частковых рэчаў, каб убачыць свет сапраўднай рэальнасці.

Шмат повадаў для роздзума давала пісьменнікам 20-х гадоў асоба чалавека і звязаная з ёй праблема аб сапраўднай сутнасці гуманізму.

Прыгадаем горкаўскі крык-лозунг: «Чалавек — гэта гучыць годна. Чалавек — вось праўда»². Абарона чалавека, заступніцтва за яго ў жорсткіх рэаліях паслярэвалюцыйнай эпохі былі асноўнымі мастацка-духоўнымі задачамі літаратуры.

Дыялектыка і дынаміка дылем «чалавек і натоўп», «чалавек і калектыў» давала прастору для сур'ёзных і ўдумлівых разваг. У гэты перыяд паняцці чалавек і гуманізм набылі шмат эпітэтаў, стварыўшы размаітую палітру адценняў: «новы чалавек», «жывы чалавек», «перадавы атрад народа», «вораг народа», «чалавек-артыст» ці «пралетарскі гуманізм», «актыўны гуманізм», «буржуазны гуманізм».

¹ Лебедев-Полянский. Вступительная статья к антологии: Современная русская критика: 1918—1924 / Сост. Ин. Оксенов. — Л., 1925. — С. 12.

² Горький М. Собр. соч.: В 30 т. — М., 1930. — Т. 10. — С. 441.

Усё гэта памнажэнне паняццяў у галоўным кіравалася мэтай — падмяніць сапраўдную сутнасць чалавечнасці і гуманізму. Ужо даўно заўважана, што тыя эпохі, калі шмат гаворыцца пра маральнасць і гуманнасць, самыя амаральныя і бесчалавечныя. З жорсткімі законамі рэвалюцыйнай пары ўступіла ў канфрантацыю і барацьбу ідэя абстрактна-гуманістычнага спачування чалавеку.

Рэвалюцыя прад'явіла свае сацыяльна-класавыя крытэрыі духоўнасці, маральнасці, гуманнасці, абавязковыя для мастацтва новага грамадства. У. Ленін у 1920 годзе пісаў: «У Савецка-рабоча-сялянскай рэспубліцы ўся пастаноўка справы асветы... так спецыяльна і сфера мастацтва павінна быць прасякнута духам класавай барацьбы пралетарыяту за паспяховае ажыццяўленне мэт яго дыктатуры...»³

Заманлівая спроба тэрмінова стварыць рай на зямлі ператварылася ў страшэнны духоўны і фізічны генацыд. Валявы ціск на чалавека пазбаўляў яго духоўнай свабоды як асноўнага механізму арыентацыі ў свеце. Лабаранты ад гісторыі запам'яталі важную выснову, згодна якой усё, што адбываецца ў свеце, залежыць ад асабістых чалавечых намаганняў.

Чалавек не можа жыць у свеце, дзе невядомымі застаюцца крыніцы, з якіх «прыходзяць» падзеі, інфармацыя. Чалавек можа адчуваць і непасрэдна на сабе чыёсьці ўздзеянне і волевыяўленне, але ён заўсёды адстойвае свабоду дзеянняў і мыслення. Калі гэта не бярэцца пад увагу, адбываецца вялікі гвалт над свабодай чалавечага духу.

Чалавек без права арыентацыі ў рэчаіснасці падобны да птушаняці, якое выпала з гнязда. Шукаючы сабе паратунку, ён гэтаксама пачынае прыстасоўвацца да варожага яму асяроддзя у прасторы антысвету.

Гэты феномен часу трапна ахарактарызаваў А. Блок, назваўшы вызначальнай рысай чалавека рэвалюцыйнай рэальнасці артыстызм. Чалавек-артыст вымушаны ўвесь час апранаць на сябе маску, бо ніяк не можа знайсці сваё сапраўднае аблічча.

³ Ленин В. Полн. собр. соч.: В 55 т. — М., 1981. — Т. 41. — С. 304.

У М. Гарэцкага ёсць апавяданне «Незразумелыя людзі», напісанае ў 1926 годзе. Герой апавядання жабрак Адам назірае за «новымі» людзьмі, адным з якіх з'яўляецца былы графскі эканом, а цяпер камісар у прыгожым паліто Бацяноўскі. І вось калі Адам, кульгаючы, падыходзіць да свайго былога знаёмага, каб папрасіць міласціну, той «злобна глянуў на яго і пайшоў, быццам пакрыўджаны». Адам не можа зразумець да канца паводзін Бацяноўскага. Але аўтар выразна раскрывае сутнасць метамарфозы дзеянняў былога знаёмага.

Рэвалюцыя найперш вынесла на паверхню людзей, якія змаглі хутка змяніць сваю маску, людзей без ценю. Гарэцкі выдатна схоплівае ў творы быццёвую праўду жыцця. Пазарэальнасць абставін параджае незразумеласць людзей, неадпаведнасць іх жыццю, іх незнаходжанасць. Пospех у гуманістычным поглядзе на рэвалюцыйныя падзеі знаходзіў пісьменнікаў тады, калі яны пазбаўлялі сваіх герояў інфанталізму, нежадання сталець, несці адказнасць за ход падзей.

Своеасаблівую афарбоўку набывае інфанталізм як праява арыентацыі ў ірэальнай рэчаіснасці, у поглядах на будучыню. Любыя спрошчаныя маральным нігілізмам дзеянні можна апраўдаць за кошт ілюзорных будучых высокіх ідэалаў.

Аднак час не мае маральнага вымярэння. Мараль існуе не дзеля часу, а дзеля самой маралі, і таму яна існуе толькі тут і толькі зараз, у час здзяйснення, і гэтым самым існуе вечно. Перанясенне духоўна-маральнага ідэалу ў будучае ёсць нішто іншае, як пераўтварэнне чалавека ў «апошняга чалавека».

«Апошні чалавек», згодна філасофіі Ф. Ніцшэ, ужо і ведаць не ведае, што такое зорка, і асуджаць сябе не можа, а прыгаворвае: «Мы шчаслівыя», «Мы нешчаслівыя». Людзі гэтыя могуць жыць толькі ў стане трызнення са спадзяваннем на цуд, на нейкі прарыў у царства спакою.

У старажытнаегіпецкім папірусе «Гутарка чалавека, стомленага жыццём, са сваёй душой» чалавек размаўляе са сваёй душой і даказвае ёй, што свет вельмі нядобры і злы і па гэтай прычыне ён (чалавек) павінен пайсці на

самагубства, каб хутчэй злучыцца з вышэйшым светам. Душа ж так адказвае чалавеку: «На вярху ўсё так, як і ўнізе». Ад таго, наколькі трывалы ніз, настолькі моцна трымаецца і верх. У небе няма нічога такога, што не вырастала б з глебы зямлі. Таму неабходна тут, на зямлі, спрычыніцца да гармоніі, свабоды, гуманнасці і рабіць гэта трэба ў малых і вялікіх справах, дзеля сапраўднай гісторыі.

У савецкай філасофскай і гістарычнай крытыцы вельмі часта выказваўся папрок гегелеўскаму афарызму: «Усё рэчаіснае разумна і ўсё разумнае рэчаісна»⁴. Крытыкі тлумачылі, быццам бы Гегель імкнуўся ўзаконіць капіталістычную сістэму грамадства. Але за першасным сэнсам філасофскай формулы адкрываецца больш глыбінны змест. Філасоф разумее жыццё як магчымасць усведамлення відавочнасці, рэальнасці свайго існавання. Закранаецца тут і пытанне практычнага пераходу ідэй чалавека ў рэальнасць-рэалізацыю.

Разумнае, ідэальнае выяўленне чалавечага «я» ёсць паўнаватарскае выкананне ісціннага кодэкса паводзін асобы. А там, дзе спрацоўваюць ірацыянальныя, несвядомыя ўстаноўкі, якія часцей за ўсё і засвойваюцца ў «згатаваным» выглядзе, адбываецца несупадзенне жывой практыкі чалавека з тымі ідэямі-сурагатамі, якія навязваюцца грамадству.

Гэтую загану трапна заўважыў і раскрыў Ф. М. Дастаеўскі. Ужо ў пачатку свайго пісьменніцкага шляху, заявіўшы тэму «зняважаных і абражаных», ён прыкмеціў, што жабрацтва — таксама валоданне, якое можа трансфармавацца ў ганарлівасць, задзірыстасць і скарыстоўвацца як элемент прыгнечання іншых.

У XIX стагоддзі такі погляд пісьменніка быў сапраўды наватарскім, мужным і смелым. У інтэлігентна-мастацкім асяроддзі таго часу склаўся ўжо ўстойлівы стэрэатып, што, калі чалавек бедны, то ён просты і сумленны і амаль абавязкова павінен несці якасці дабрыні, спагады, добразычлівасці, здаровага сэнсу.

Героі ж Дастаеўскага не прадвызначаны зададзенасцю, нараджаюцца з самога тэксту ў магматычным руху душы,

⁴ Гегель Г. Лекции по философии истории. — СПб., 1993. — С. 258.

розуму і сэрца. Праблема «бесаў», якая таксама хвалявала пісьменніка на працягу ўсяго жыцця, выступае параджэннем душы чалавека ў першую чаргу, а не сацыяльных супярэчнасцей і канфліктаў. «Бес» — гэта той, хто не мае магчымасці вырвацца ў рэальную прастору існасці, страціўшы ўнутраны кампас-арыенцір сэрца і зоркасць душы. Адсюль такое трывожна-баязлівае мігценне, разарванасць эмацыянальных станаў.

Для літаратуры 20-х гадоў XX стагоддзя гэта праблематыка набыла сваю спецыфічную заостранасць, якая правакавалася звышрэальнай відавочнасцю абставін сацыяльнай катастрофы. Страх за сваё існаванне прыніжаў меру асабістай каштоўнасці чалавечага жыцця, прымушаў прытупляць зрок на бачанне відавочнага разладу паміж існым і пажаданым. Страх узнікаў не толькі на глебе рэальных пагроз, але і на аснове падманлівых уяўленняў пра непераможнасць і моц знешніх сіл зла і разбурэння.

Супярэчлівая рэвалюцыйная атмасфера разняволення і страху давала кожнаму мастаку слова свой шанец узняцца да цэласнага паказу жыцця, пры якім мастацкі твор рабіўся б праўдзівым павераным няспыннай плыні быцця.

Звернемся да творчай спадчыны Міхася Зарэцкага, які свой шлях у літаратуры пачаў у 1922 годзе. У сферу пісьменніцкай увагі траплялі найчасцей падзеі рэвалюцыйнай рэчаіснасці, жыццё працоўнага чалавека на пераломе гісторыі, класавыя сутыкненні, драматызм барацьбы, духоўныя перыпетыі душы чалавека. Ужо з першых публікацый аўтара чытачы і крытыка заўважылі своеасаблівае таленту пачынаючага аўтара, яго адметнае ўменне «схапіць» імклівы рух жыцця. Літаратуразнаўцы і крытыкі да нашых дзён спрачаюцца наконт ідэйна-стылёвай скіраванасці празаіка на пачатку творчасці. Спрэчка вядзецца пра тое, ці ад рамантычнай паэтыкі аўтар ішоў да рэалістычнага паказу жыцця, ці, наадварот, ад рэальна-бытавых замалёвак да рамантычнай паэтыкі сваіх лепшых твораў. Гэтыя супрацьлеглыя пазіцыі даюць падставу выказацца аб тым, што эстэтыка рэальнага і ідэальнага мела ў апавяданнях М. Зарэцкага выразна акрэслены характар.

Ужо ў першым апублікаваным апавяданні «Цішка Бабыль» відавочна праглядаюцца асноўныя рысы мастацкай манеры пісьменніка. Перш за ўсё ён спрабуе спалучыць у мастацкай форме твора ідэйную завостранасць зместу з рэалізмам падзейных калізій сюжэта. Галоўны герой твора шавец Грышка па прозвішчы Бабыль (у яго памерла жонка, і ён застаўся адзін з сынам). Праз вобраз свайго героя М. Зарэцкі спрабуе паказаць абагуленага, тыповага персанажа ў тыповых абставінах. Хутка эвалюцыяніруючы, Грышка робіцца чалавекам «сам сабе наўме»⁵, праяўляе кіпучую энергію ва ўсіх сферах жыцця, цікавіцца кнігай — і ад гэтага «Цішка больш за ўсіх чаго ведаў»⁶. Ён ахвотна пачынае цікавіцца жыццём сялян.

Рэвалюцыя выносіць яго на паверхню жыцця, робіць актыўным удзельнікам новых пераўтварэнняў. Аўтар рамантызуе героя, дазваляе яму хуткае мастацкае пераўвасабленне. «Адкуль толькі браліся столькі жыцця, столькі моцы духоўнай у гэтага маленькага чалавека?»⁷ Узвышанасць героя неабходна не толькі для рамантызацыі, але і дзеля больш дакладнага тлумачэння грамадскіх абставін, якія маюць просты, здавалася, рэцэпт вырашэння. Калі прыйшоў, на думку аўтара, час, «каб самім па сваёй волі змяніць сваё жыццё», бо да гэтага «яны свой век пражылі не разважаючы так, а жылі як было спакон веку заведзена»⁸.

Агітацыя Грышкі зрабіла сваю справу. Мужыкі паверылі яму, пайшлі за ім. Далей Зарэцкі выразна раскрывае спружынны механізм пераходных эпох.

Радыкальныя перамены напачатку заўсёды заяўляюць ідэй, якімі трэба пранікнуцца, у якія трэба фанатычна паверыць, прыняць за рэальнасць. Кожная рэвалюцыйная сітуацыя прагне прарыву, скачка ў будучыню. Толькі якасныя перамены адбываюцца не па волі нават самых перадавых ідэй, а па волі эвалюцыйнага развіцця рэчаў. Вось гэта супраціўленне рэчаў, коснай матэрыі жыцця

⁵ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Мінск, 1989. — Т. 1. — С. 23.

⁶ Там жа.

⁷ Там жа. — С. 25.

⁸ Там жа. — С. 26.

ідэям-фантомам ярка праступае ў апавяданні «Цішка Бабыль».

Падчас рэвалюцыі Бабыль засноўвае Савет і робіць рэквізіцыю маёмасці мясцовага кулака Рамана-багацея. Праз гэты прыклад праглядаецца ўся авантурнасць і несапраўднасць так званага «ўваскрашэння новага жыцця». «Новае» ёсць нішто іншае як гульня ценяў, бо нічога не дадае да формы жыцця, а толькі параджае містыфікацыю, перакульванне: «Затое ж бядота ўся аж уваскрэсла. І не чакала яна ніколі гэтага палягчэння, іншыя дык самі сабе не верылі. Ды куды ж там: усё ўверх нагамі перакулілася»⁹.

Як вядома, у М. Бахціна ёсць тэрмін «авантурны час» — час, калі здзяйсняюцца самыя фантастычныя, немагчымыя ў звычайных абставінах справы і падзеі. Гэта час, калі галоўныя дзеючыя асобы з нястрымнай энергіяй імкнуцца да сваіх мэт. Значнае месца ў авантурным хранатопе займае феномен «нечаканасці», які пацвярджае, што чалавечы лёс знаходзіцца шмат у чым ва ўладзе абставін, якім, па сутнасці, і належыць сапраўдная ініцыятыва.

Вось так і Грышка Бабыль біўся як рыба аб лёд, прыкладаў усе свае сілы, але дарэмна. І гэта не толькі праяўлялася ў яго няўдачы з зямлёй, якую «ён не мог спрытна і лёгка апрацоўваць, як іншыя сяляне»¹⁰. Бездапаможнасць, безжыццёвасць яго існавання звязана з тым, што ён і ў прыватным жыцці застаўся такім, як і быў («ні аб чым не дбае...»). Хатка яго яшчэ больш пахінулася набок, яшчэ больш засвяціла дзіркамі. Есці, як і раней, не ўсягды бывае што»¹¹.

Свет «авантурнага часу» — чужы для чалавека. Жыццё ў гэты час — штохвіліннае выпрабаванне, «вечны бой», праверка чалавека на выжывальнасць і прыстасавальніцтва. Пры гэтым чалавек застаецца, па сутнасці, пасіўны. Сам аўтар быццам сцвярджае адваротнае, кажучы, што «Ды не толькі словамі, а й дзелам Цішка заўсёды гатоў дапамагчы сваім братам сялянам, але ў чым гэта дапамога?

⁹ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 27.

¹⁰ Там жа. — С. 28.

¹¹ Там жа.

У тым, што ён «і цяпер стаіць на чале вясковай улады, на варце сялянскіх інтарэсаў»¹². Паказальнай з'яўляецца канцоўка апавядання, дзе аўтар завяршае роздум героя аб лепшым жыцці, аб земляробстве цытатай-лозунгам: «У пралетарыя няма бацькаўшчыны». Хоць гаворыцца яна як бы з гумарыстычным адценнем, але ва ўсякім гумары ёсць вялікая доля праўды, калі не ўся праўда. Хранатоп «авантурнага часу» прымушае героя, які жыве ў ім, быць у стане несупыннага руху, немагчымасці знайсці сваё месца, жыць ідэямі, якія слаба прыстасаваны да рэчаіснасці, ці, наадварот, поўнасю яе скажаюць.

Ужо сваім першым апавяданнем М. Зарэцкі заявіў, што ён з'яўляецца прыхільнікам рамантычнай паэтыкі, якая дазваляе яму ўзняцца над будзённасцю жыццёвых абставін і спасцігнуць сапраўдны ход рэчаў і падзей. Малады прэзаік яшчэ не знайшоў сродкаў, каб паглыбіцца ва ўнутраны свет героя, аднак вельмі ёмка раскрыў рэальны механізм рэвалюцыйных перамен. У манеры пісьменніка ўжо заўважаецца глыбокі аналітызм думкі, якая імкнецца злучыць прастору быцця з ідэйна-эстэтычнай прасторай твора.

У другім сваім апавяданні «У Саўках» прэзаік імкнуўся засяродзіцца на дыялектыцы душы герояў драматычнай рэвалюцыйнай рэчаіснасці. Экспазіцыя апавядання пачынаецца з прыроднай замалёўкі. Саўкі — самая глухая і непраходная частка мясцовасці, дзе хаваюцца ад прызыву ў войска. Пісьменнік стварае эсхалатычную карціну адарванасці, безвыходнасці, страху. Слова *страх*, *страшэннае* ўжываюцца ў невялічкім пейзажы тры разы. Страх трымаецца на цішыні, маўчанні, ці «узгоркі і абрывы... быццам з пагрозай гавораць...»¹³ Страх, цішыня, ноч — усё гэта неад'емныя сімвалы злых сіл. Аднак прырода — толькі фон, на якім можа праяўляцца злая справа. Месцам жа барацьбы добра і зла выступае чалавек, той чалавек, які жыве ў час, калі свет раскалоўся на дзве палавіны, а лінія расколу прайшла па яго сэрцы. Пачынаючы аўтар бярэцца за тонкую справу пранікнення ва ўнутраны свет героя гэтай драматычнай эпохі.

¹² Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 28.

¹³ Там жа. — С. 29.

Пяцёра маладых хлопцаў быццам уцяклі, вырваліся з кіпучага, жорсткага мора жыцця. У Саўках яны знайшлі сабе схову ад мабілізацыі ў жаўнеры. Напачатку хлопцам гэта падабалася. «Нічога не рабілі, гулялі, дурэлі..., хлопцы прыходзілі з вёскі. А потым іначай пайшло. Адзін аднаму надакучылі, жыць па-воўчаму ў лесе абрыдла. Дый без работы мутарна неяк. Захацелася акунуцца ў жыццё з галавой»¹⁴, — так разважае малады дэзерцір Смоўж. Гэтая незадаволенасць сваім становішчам павялічваецца трывогай і напружаным роздумам над шляхамі выхаду з яго. Грыша, самы «апантаны дэзерцір», імкнецца падахвоціць хлапцоў на «лёгкі» лад жыцця, ступіць на шлях разбою. Прапанова Грышы як бы і не сустракае рашучага адпору з боку хлопцаў. Толькі ў Смаўжа «жудасць душу ахінула, і яшчэ больш цвёрдай стала думка збегчы ад-сюль»¹⁵. І вось калі кампанія выйшла на дарогу, каб заняцца разбоем, Смоўж збягае. Збягае ў самы адказны момант, калі павінен быў спыніць каня, які бег па дарозе. У адно імгненне перад свядомасцю героя прабегла ўсё жыццё, успомнілася сястра Гануля, бацькоўскі конь. І ён не здолеў перайсці мяжу, якая аддзяліла б яго ад мяжы чалавечнасці. Зарэцкі псіхалагічна дакладна спрабуе перадаць усю напружанасць сітуацыі і перажыванняў маладога хлопца. Ён разумее, наколькі складана ў змрочнай атмасферы ўсеагульнай непрыязнасці, азлаблення знайсці сілы для духоўнага ўзвышэння. Смоўж, збегшы з Саўкоў, накіроўваецца ў горад у войска. У яго разважаннях дамінуе думка: «Няхай будзе, што будзе»¹⁶. Гэта разуменне таго, што становішча яго не стане нашмат лепшым. Але чытач пранікаецца павагай да героя, спадзеючыся, што і ў далейшым у ім знойдуцца сілы для распазнання добра і зла, для захавання супраціўлення апошняму, нягледзячы на тое, што «над Саўкамі ноч свае скрыдлы ўжо раскідала, усё ахінала ў таемную цемру...»¹⁷

Амаль усе апавяданні М. Зарэцкага 1922–1923 гадоў публікаваліся на старонках рэспубліканскай газеты «Са-

¹⁴ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 30.

¹⁵ Там жа.

¹⁶ Там жа. — С. 31.

¹⁷ Там жа. — С. 29.

вецкая Беларусь». Справа ў тым, што паліграфічныя магутнасці ў сувязі з цяжкім матэрыяльным становішчам былі яшчэ вельмі слабымі. Мастоцкая творчасць пісьменнікаў і сталых, і пачынаючых магла ўбачыць свет толькі на старонках перыядычнага друку. Аднак усё настойлівей патрабавала вырашэння задача мастацкага друку. Выходзілі асобныя зборнікі («Зажынкi» 1918 г., «Адраджэнне» 1920 г.); у канцы 1922 года з'яўляецца часопіс «Полымя», затым часопіс «Маладняк», якія сталі асноўнымі праваднікамі мастацкай творчасці беларускіх пісьменнікаў і паэтаў 20-х гадоў. Пашыраецца ў гэты час друкаванне невялікіх кніжак-зборнікаў як асобных твораў, так і калектыўных.

Мы ў гэтых развагах хацелі б давесці яшчэ адну акалічнасць. Ёсць звесткі, што на пачатку 20-х гадоў у асяроддзі беларускай творчай інтэлігенцыі вітала задума стварыць мастацка-літаратурны часопіс «Вір», якая не змагла рэалізавацца па прычыне ідэалагічных і матэрыяльных складанасцей. Але ўжо тое, што гэты часопіс павінен быў мець назву «Вір», дае падставу для цікавых роздумаў. Як вядома, у 1921 годзе адно з першых апавяданняў Я. Коласа, якое было прысвечана асвятленню рэвалюцыйных падзей, мела назву «Крывавы вір». Вось гэту тэму адлюстравання рэвалюцыйнай рэчаіснасці як віру жыцця найбольш плённа прадоўжыў у 20-я гады М. Зарэцкі, што, безумоўна, не магло не адбіцца на яго далейшым лёсе.

Вір — гэта і ёсць «авантурны час», такая рэчаіснасць, якая не дазваляе чалавеку знайсці трывалы грунт пад нагамі, прымушае індывіда ператварацца ў частку вірлівай плыні, робячы яго неўсвядомленым удзельнікам разбуральных сіл. Сацыяльны «вір» — гэта «дамова розуму і фурыяў», якая спараджае сацыяльны хаос. Яго універсальны прынцып дзейнасці — усёдазволенасць, якая прымае лозунг «нам, разумным людзям, усё дазволена». Час гэты фарміруе сацыяльны тып людзей, асноўная жыццёвая пазіцыя якіх — амаралізм. Людзі гэтыя канцэнтруюць у сабе крызісную, катастрафічную свядомасць — могуць пакланяцца адначасова і «ідэалу Мадонны», і «ідэалу Садомскаму», вельмі цьмяна ўяўляюць розніцу паміж

жывёльным інстынктам і подзвігам, злом і добром, падрыхтаваны пакланяцца злу ў якасці добра. Чалавек вірлівай плыні небяспечны сваёй неаформленасцю, ён не можа спакойна жыць і жадае толькі падаць метэарытам.

М. Зарэцкі ўнутрана адчуваў, што чалавечы дух, які пажадаў разняволення і свабоды, але не знайшоў апірышча на прынцыпах духоўнасці і гуманізму, непазбежна становіцца на шлях катастроф і самазабойства, робіцца вірам для самога сябе і іншых. Логіка «ўседазволенасці» старая як свет. Так, вядомы філосаф Б. Спіноза, разважаючы аб сутнасці маральных і юрыдычных законаў, прыгадвае біблейскага цара Саламона, які лічыўся разумнейшым з сучаснікаў і заяўляў сябе вышэй за ўсе законы, свядома парушаў іх, што было грахам. Ён вучыў, што не сумленне, а розум вышэй за ўсё і што няма для чалавека большага пакарання, чым неразумнасць. Законы ж, на яго думку, уведзены дзяржавай для тых, каму не «хапае ўказаў прыроднага розуму»¹⁸.

Эпоха «ўседазволенасці» «для самых разумных» прынесла вірлівае пачуццё татальнага ўсеадмаўлення, прагу хутчэйшага перастварэння светапарадку. Людзі пазбаўляліся маральнага імунітэту супраць улады асацыяльных паталагічных жаданняў і падманнах ідэй і, у выніку, падпарадкоўваліся сілам агрэсіі і разбурэння.

«Пафасам «новага чалавека», — на думку П. Фларэнскага, — было жаданне пазбавіцца ад усякай рэальнасці, каб «жадаю» кіравала той рэчаіснасцю, якая ўсталёўвалася»¹⁹. Цяпер рэчаіснасць павінна была быць такой, якой жадала воля асабістага «я», няхай у ролі гэтага «я» і выступаў цэлы калектыў ці клас.

У 1923 годзе ў М. Зарэцкага з'яўляецца апавяданне «У віры жыцця». Гэта назва пазней прыойдзе ў назву цэлага зборніка апавяданняў. Аўтар імкнецца паглыбіцца ў сутнасны канфлікт эпохі, прыйсці да разумення таго, што сабой уяўляе рэвалюцыйная рэальнасць і жыццё чалавека ў ёй. У цэнтры апавядання вобразы Міхалкі і Шлёмки, двух бедных сялян вёскі, якія вядуць зацятую барацьбу з

¹⁸ Спиноза Б. Избр. произв. — М., 1957. — С. 395.

¹⁹ Флоренский П. Особенное. — М., 1990. — С. 39.

кулацкай валасной уладай за правы самай абяздоленай часткі воласці.

Пачынаецца твор з гутаркі Міхалкі і Шлёмкі, якая адбываецца позняй ноччу ў хаце Шлёмкі:

«— А... Добры вечар, добры вечар!.. Ну-ну, добра, што зайшоў... Сядай!..

Міхалка вольна ўздыхнуў, выцягнуўшы абедзве нагі. Відаць было, што ён добра змучыўся, пакуль дайшоў.

— А што ж... Трэба, як той кажа, хлеб есці.

— Гэта так...

— Ну што табе ў воласці казалі?.. Даўно прыехаў?

— Аво, толькі што каня завёў на выган... Што? Ды што ж яны скажуць, — адна хеўра... Далі зноў запіску. У іх, відаць, умова такая, тыя пішуць, каб вочы адвесці, а гэтыя толькі смяюцца — знаюць, што ніхто не пакарае за непаслухмянства... Але спалохаліся, як сказаў, што ў губерню паеду... Я брат, там нарабіў гвалту... А мне што? Усё роўна рабіць няма чаго. А праезд дармовы. У губерні нічога не зробіць — у Маскву паеду, да самога Леніна дайду, а свайго даб'юся. Мне не тое ў галаве, што там пожны на які воз не далі — гэта глупства, але час ужо іхнюю хеўру разагнаць»²⁰.

Гэта злоба на звычайную бюракратычную заскарузласць у час рэвалюцыйных падзей падмацоўвае фантасмагарычную прагу да справядлівасці, якую можна здабыць любым шляхам. Гіпербалізаваная прага імкнецца перавярнуць увесь лад жыцця. У гутарцы двух сяброў гучыць матыў справядлівага, дэмакратычнага падыходу да вырашэння пытання:

«— Злосцю нічога не паможаш. Тут, брат, палітыка трэба... Во што, Міхалка: як сабе хочаш, а гэтага здарэння з пожнямі ніяк няможна прапусціць, тут, брат, калі добра ўзяцца, можна — ведаеш што?

— Каб толькі свае падтрымалі.

— Свае? Дык хто тут не рад будзе ад іх пазбавіцца?»²¹

У другой частцы пісьменнік падае карціну сутыкнення Міхалкі з мясцовымі сялянамі-багацямі на сенажаці.

²⁰ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 34.

²¹ Там жа. — С. 35.

Аўтар паказвае праўдзівую калізію спрадвечнага сялянскага побыту, праблему зямлі, яе ўпарадкавання і размеркавання:

«— Гэта значыць, зямлю перадзяліць?

— Ясцесценна...

— Вунь як... Ну, гэта, брат, пачакай!..

— Яны б згадзіліся...

— Гэта значыць, працавалі, працавалі, а цяпер чорту лысаму, лайдаку спрадвечнаму... Не, дзякуй, за гэта!»²²

Заможныя сяляне згаджаюцца задарма скасіць надзел зямлі, які належыць мясцоваму бацюшку. Але гнеўна пратэстуюць супраць паводзін Міхалкі, які прынёс загад ад вышэйшай улады аб перадзеле зямлі. Гэты пратэст прымушае Міхалку зноў ехаць у горад за падтрымкай улады, пасля чаго яму выдзяляць надзел ужо скошанай травы. Але віры варожасці пачынаюць рабіць сваю крываваю справу. Гіне ў водах Дняпра ад рук бандытаў Міхалка. Шлёмка абвінавачвае і выкрывае сялян-багацеяў уладзе воласці, якіх арыштоўваюць чырвонаармейцы з НК.

«Арыштаваныя сяляне моўчкі сядзелі на вазах, схіліўшы галовы. Думалі... Пэўна, успаміналі сваю чыннасць і згадвалі на тое, што іх чакае...»²³

А Шлёмка святкаваў у душы. Ён бачыў рэвалюцыю, бачыў вызваленне. Ён бачыў, што і да іх сяла ўжо дакацілася хваля і магутным выплескам змыла адвечную крыўду». М. Зарэцкі заканчвае твор роздумам Шлёмки:

«— Гэтак павінна быць. Гэта неабходна. Рэвалюцыя ахвяр патрабуе...»²⁴

Гэта дазваляе чытачу самастойна, без аўтарскага павучання, прыняць ці не прыняць высновы героя. Але назва твора «У віры жыцця» развівае канцэптуальную думку мастака, што вір гэтым не задаволіцца, што прыхаваная крыўда, спрадвечны спадарожнік спрэчак пра зямлю, яшчэ пажне сваё новае крывавае жніво. Аўтар празорліва здагадваўся пра негатывізм, які магла несці залішняя апеяцыя да гаротнасці, бядняцкасці, калі гэта ўзводзілася ў ранг усёдазволенасці, авангарднасці.

²² Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 38.

²³ Там жа. — С. 49.

²⁴ Там жа.

У апавяданнях М. Зарэцкага 20-х гадоў уражвае шырокая падтэкставая філасафічнасць, глыбокая роздумнасць над жыццём. Здавалася, у звычайным, нічым не адметным апавяданні «Як гэта часам трапляецца», якое часта лічаць побытавай замалёўкай і спрабуюць аднесці да вучнёўскага перыяду творчасці аўтара, закранаецца складаная праблема анталагічнай сутнасці чалавечага існавання ў разрыўны перыяд гісторыі. У назве твора ёсць вызначальныя словы «часам трапляецца». Нечаканасць, выпадак — гэта праява, вызначальная для пераходнай, разрыўнай эпохі. Эпоха, дзе літара, слова, учынак з'яўляюцца вяршыняй жыцця духу, ёсць рэалізаваная эпоха. А там, дзе няма адпаведнасці сэнсу, думкі, слова свайму сапраўднаму прызначэнню, адбываецца дэградацыя, адваротнае паскарэнне, хуткі працэс духоўнай энтрапіі. Звычайнае здарэнне ў сялянскім жыцці, калі селянін па турбоце працы забывае прымкнуць каня, ператвараецца ў жудасную квазімістэрыю. Неразуменне справядлівых лагічных довадаў жонкі пра тое, каб Якуб схадзіў кабылу прывёў, бо «мала што можа прытрапіцца.., што колькі паразвялося іх — гэтых злодзеяў», прыводзіць да трагедыі. Якуб забівае жонку ў парыве злосці, лічачы, што яна прагаварыла сітуацыю. Разбурэнне знешняй структуры чалавечага суіснавання, якое трымаецца на хрысціянскіх маральных канонах (не ўкрадзі, ні пажадай чужога, не забі), правакуе ўнутраны злом душы чалавека, ператварае яго ў носьбіта некіруемых сляпых сіл. Чалавек пазбаўляецца арыентацыі на існасць рэчаў і гатовы падпарадкоўвацца любому спрошчанаму варыянту ў пошуку прычыны зла. На гульбішчы д'ябальскіх сіл ад іх проста немагчыма, нельга абараніцца. Не бароніцца і жонка Якуба Аксіння.

«А Аксіння не баранілася. Яна ўжо знала, што здарылася, і ёй было ўсё роўна — ці заб'ець яе Якуб, ці не...»²⁵

Вядома, што ёсць рэчы, якія, калі не адбыліся з дзіцем у пяць гадоў, ніколі больш не адбудуцца. У далейшым гэта ніяк нельга вярнуць. У такіх рэчах і з'явах ёсць знак часу «зараз». Калі гэта «нешта» не здарыцца зараз і тут —

²⁵ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 83.

яно больш не адбудзецца, станецца мёртвым. Калі грамадства (а сям'я ёсць яго першааснова) не зможа зрабіць, каб «словы» сталі сутнасцю чалавечай змястоўнасці, каб «словы» зрабіліся знаходжанасцю рэчаў, яно выракае сябе на іншабыццё. Бо «словы» ператвараюцца ў знакі без крыві і цела, робяцца дубляжамі, калі не знаходзяць сабе духоўнай і фізічнай працы волі. Аўтар перасцерагае, што грамадства стаіць у гэты «авантурны час» перад пазалюстэркавым светам, дзе нішто не дае ценю, бо стан сілы не здзейсніць акт думкі, дзе парушаны ўнутраныя крыніцы мыслення.

Якуб упэўнены, што нічога, згодна з жыццёвай логікай, не павінна здарыцца, але жыццё ўвайшло ў хаатычны, алагічны час. Пісьменнік патрабуе ад чытача, свайго сучасніка, напружанасці і сталасці пачуццяў, роздумаў. Бо толькі сталасць як свядомае стаўленне да рэчаіснасці змагла б дапамагчы пазбегнуць шмат якіх праяў неабгрунтаванага зла. У канцы апавядання аўтар нібы папярэджвае: «Праз тыдзень Аксінню хавалі...»²⁶

Смерць Аксінні ў метафізічным плане ёсць смерць рэальнасці, пазбаўленне свету ўсякай гармоніі, прыгажосці і сапраўднасці, бо свет становіцца адбіткам іншабыцця.

Адной з самых важных праблем літаратуры 20-х гадоў было стварэнне вобраза новага чалавека, выяўленне новага героя, які б увасабляў дадатныя, лепшыя якасці, агульныя для ўсіх людзей, але пры гэтым валодаў бы індывідуальнымі рысамі, характарам рэальнага «жывога» чалавека. Для шматлікіх пачынаючых пісьменнікаў гэты бар'ер стаў у многім непераадольным. Найперш, гэта тлумачыцца імкненнем аўтараў пайсці на нятворчы эфект стварэння «цэльнага» характару. Бо такі характар персанажа, на іх погляд, правакаваўся нязменнасцю і дакладнасцю ісцін, якія ў ім былі ўвасоблены.

Яшчэ больш пашыранай практыкай станавілася для такіх творцаў стварэнне абставін, якія б не перашкаджалі герою спасцігаць ідэальныя ісціны, пераўтварацца ў носьбіта агульных ідэй. Асабліва гэта практыка распаўсюджвалася на творы, якія непасрэдна закраналі падзеі рэва-

²⁶ Зарэцкі М. 3б. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 83.

люцы і грамадзянскай вайны. Лёгкасьць творчай думкі мы можам наглядаць, напрыклад, у рамантызаванай прозе такіх пісьменнікаў, як М. Чарот («Свінапас»); А. Александровіч, А. Вольны («Ваўчаняты», «Два»); З. Бядулі («Салавей») і іншых.

Героі такіх твораў дзейнічаюць у ідэальных умовах сюжэтнай канструкцыі ці ў мастацкай прасторы, што стварае застылы фон, на якім уся авантурнасць, гераічнасць, актыўнасць гэтых дзеянняў — маляваная цацка на лісце паперы. Стандарт для гэтых персанажаў вызначаўся зададзенасцю, ісцінамі, знешнімі ў адносінах да любога з такіх твораў, іх персанажы — амаль блізныты паміж сабою.

Вялікую даніну М. Зарэцкі аддаў таксама тэме паказу непасрэднага характару рэвалюцыйнай барацьбы ў гады грамадзянскай вайны. Гэтаму спрыяў жыццёвы вопыт, набыты пісьменнікам за час працяглай службы ў Чырвонай Арміі.

У 1923—1924 гадах на старонках «Савецкай Беларусі» выходзяць яго апавяданні «Ворагі», «Адна партыя ў шашкі», дзе вельмі абвострана пастаўлена праблема класавога антаганізму, які быў асноўным дэтанатарам грамадзянскай вайны. Сама назва твора нясе вызначальны сэнс ідэйных канфліктаў апавядання. «Адна партыя ў шашкі» — гэта гульня, якая нагадвае і сімвалізуе містэрыю-разгул цёмных метафізічных сіл. Пасля выхаду апавядання і да апошняга часу крытыкі лічылі гэты твор недасканалым, са слаба распрацаваным сюжэтам і характарамі герояў. Але нам падаецца, што ў ідэйна-падтэкставым зрэзе гэта вельмі знакавы твор. Ён, па-першае, сведчыць пра тое, што аўтар адмовіўся ад трафарэтнай зададзенасці часу ў стварэнні сацыяльнага заказу, па-другое, творца выйшаў за рамкі спрошчанага класовага трактоўкі канфлікту на метафізічную інтэрпрэтацыю. Шашачная дошка — гэта заўсёды поле двух колераў змагання, у пераносным сэнсе — змагання добра і зла. Колеры гэтыя безадносныя да любых сацыяльных прычын канфліктаў. Эмацыянальная экспазіцыя апавядання быццам накіравана на выяўленне дакладнасці артэфакта часу: «У той час на кожным кроку хаваліся ў цемры падкалодныя гадзіны. Часам выпаўзалі

яны на свет і атрутныя джагалы паказвалі. Мужыкі-сярмяжнікі зніштажалі іх сваімі рукамі мазольнымі, карузлымі. І не было тады меры мужыцкай жалезнай, не было меры і гневу народнаму, бурнаму»²⁷. Аднак у гэтым суб'ектыўна-эмацыйным пачатку адчуваецца толькі падыход да асэнсавання сапраўднай рэальнасці, спасціжэння глыбіннай сутнасці канфлікту, яго паяднанасці з вечнай праўдай — гульнёй у паддаўкі добра і зла. Стыхійны, дыяністычны разгул сацыяльных сіл стварае эмацыянальна-сюжэтную аснову твора. Вельмі ўдала падаюцца вобразы галоўнага героя, селяніна Аснача, які камандуе атрадам партызан, і яго асноўнага апанента — ворага, кіраўніка бандытаў — паніча-афіцэра.

Галоўную ролю ў раскрыцці ўнутраных перажыванняў герояў пісьменнік адводзіць смеху. Смех, як важная рыса любой сацыяльна-стыхійнай падзеі, ёсць і вызначальная псіхалагічная праява характару герояў. Смех дазваляе раскрыць дыялектыку дзеяння на шырокім і паглыбленым матэрыяле мастацка-эстэтычных крытэрыяў. Вось якім мы сустракаем першапачаткова вобраз-партрэт Аснача: «Пад вусамі густымі, вялізнымі, хаваў увесь час хітравата-давольную ўсмешку»²⁸. І гэта — у той момант, калі ён з атрадам акружыў панскіх паслугачоў з іх правядыром-панам. І далей: «Ноччу панскі дом хаваўся ў старожскую цемру. Тады Аснач падыходзіў да дома і хадзіў вакол безупынку. Упаўголаса аклікаў чырвонаармейцаў, бадрыў іх жартам вясёлым»²⁹. Пісьменнік быццам імкнецца надаць вобразу партызана-камандзіра аптымістычную ідэйную цэласнасць. Толькі гэтая «хітравата-давольная ўсмешка», пераросшая пазней у хаце «ў павесялеўшы, светла-іскрысты пагляд», не могуць не выклікаць унутранай трывогі за адпаведнасць рэальных абставін і настрою героя. І таму М. Зарэцкі тонка, зацікаўлена, ужо зблізу зазірае ў вочы Аснача: «Гаспадар падсеў к Асначу, пачаў гаманіць з ім — сперш асцярожна, нясмела. Зазірнуў у яго дабрадушныя вочы з цікаўствам, з павагай, распытаў

²⁷ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 164.

²⁸ Там жа. — С. 166.

²⁹ Там жа. — С. 167.

пра падзеі ў фальварку. Аснач апавядаў, і ўсе смяяліся давольна, радасна»³⁰.

Першародная весялосць, радасць Аснача сімвалізуе дыяністычны прынцып жыцця. Зарэцкі дапаўняе і ўдакладняе гэты прынцып яшчэ адным сімвалам — хлебнымі шашкамі. Аснач, заўважыўшы шахматную дошку, вырашае згуляць у шашкі і робіць іх з кавалка хлеба. Хлебныя шашкі ёсць сімвал зямнога, прыроднага параджэння рэвалюцыйнай стыхіі, яе паяднання са зніжанай народнай стыхіяй, неўтаймаваным разгулам цёмных, прыніжаных пагардай і працай народных мас, які раз-пораз прарываецца ў чалавечым быцці. Дыяністычная сіла з'яўляецца вечным антыподам апаланістычнай гармоніі жыцця, якая штораз імкнецца яе ўтаймаваць. Сімвалічна і тое, што бандыт-паніч робіць сабе шашкі з паперы. Парваная на кавалкі папера — гэта разарваныя скрыжалі духоўнасці. Перамога пана азначае непазбежную перавагу апаланістычнай ідэальнай сутнасці жыцця, якая, нягледзячы на тое, што Аснач у парыве злосці забівае паніча, усё роўна застаецца непераможанай. Аўтар гэта добра разумее, эмацыйна, рамантычна ўзносячы стыхію рэвалюцыі ў патэтыцы агульных разважанняў і ў паказе вобраза Аснача. Мастак вельмі даходліва і выразна праз галоўны канфлікт і сімваліку твора акрэслівае сапраўдную сутнасць падзей. Так, у кульмінацыйнай частцы апавядання, калі Аснач забівае пана, мастак стэрэаскапічна малюе сцэну гэтай трагедыі.

«Аснач вынуў з кішэні наган і навёў яго на пана, стрэл быццам ускалыхнуў, разадраў усю хату.

— А пасля — ціха стала, як у магіле. Пан марудна, паволі апусціўся на лаву. Аснач стаяў нерухома. Не ведаў ён сам, нашто забіў пана, за што...

Усе моўчкі стаялі, спалоханыя...³¹»

Неўтаймаваная, стыхійная сіла не можа служыць сродкам стварэння, бо адкрывае шлях да знішчэння, энтрапіі, імкнецца да спакою магілы. Сіла гэта выклікае адчуванне заварожанай цішыні, у якой заўсёды прысут-

³⁰ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 168.

³¹ Там жа. — С. 169.

нічае спалоханая трывога. Трывога параджае ўнутраны страх душы, страх за чалавека, які становіцца полем гульні разбуральных сіл і адначасова полем барацьбы за ўласна-чалавечае ў ім.

У апавяданнях пра грамадзянскую вайну ідэальнае выступае праз сюжэт твора і найбольшую канцэптуальнасць выяўляе пры вырашэнні канфлікту. Канфлікт тут змяшчае вельмі завостраную духоўна-маральную цэльнасць. Цэльнасць гэта пазначана вялікай павагай да асобы, да жыцця ўвогуле. Асаблівую заслугу М. Зарэцкага трэба бачыць у тым, што ён адным з першых прычыніўся да далікатнай па палітычных і ідэйных матывах тэмы — тэмы лёсу «былых». Чулы і праўдзівы пісьменнік не мог не пранікнуцца спачуваннем да ахвяр рэвалюцыі. Тэма ахвярнасці, узнятая аўтарам, вызначалася дыялектычным поглядам. Ідэя класавага антаганізму, бескампраміснай барацьбы калечыла і забівала не толькі пераможаных, але і пераможцаў. Прынцып пераможцы заўсёды прайграе, бо грамадзянская барацьба — гэта параджэнне моцнай хваробы духу той ці іншай супольнасці людзей. Творца, які ў час гэтай хваробы застаецца верным гуманістычным ідэалам, ёсць прыклад сапраўднага служэння мастацтву. У апавяданнях «Ворагі», «42 дакументы», «Кветка пажоўклая» аўтар звяртаецца да даследавання «дыялектыкі душы» чалавека, што апынуўся ў самым віры жыцця. Галоўнымі героямі твораў становяцца вобразы камуністаў-чэкістаў Гуторскага, Гарновай, Гроцкага. «Новыя людзі» павінны былі, на думку пісьменніка, стварыць ідэал чалавека новай эпохі, новай культуры. Як вядома, у «мазгу» культуры існуе свая функцыянальная асіметрыя, якая адпавядае ўсеагульнаму фізічнаму закону дапаўняльнасці: матэрыяльнае дапаўняецца ідэальным, чалавек — вечным, чалавечае — боскім (трансцэндэнтным), цялеснае — духоўным, духоўнае — душэўным, мысленне — вераваннем, паняцці — вобразамі, рацыянальнае — ірацыянальным, свядомае — падсвядомым, палітыка — культурай і г. д.

Да гонару М. Зарэцкага, яго погляд на героя поўнасцю адпавядае сапраўднай сіметрыі мастацтва і жыцця. «Дылемы-сэнсавобразы» віру быцця выступаюць у творчым

мысленні ў самых розных культурных формах — міфалагічнай, філасофскай, псіхалагічнай. Усюды за гэтымі вобразамі стаяць разбуральныя першакрыніцы, якія захопліваюць чалавека ў бездань катастрофічнага распаду. Письменнік бачыць першапрычыны зла не толькі ў душах і сэрцах людзей, разумова асіметрычных, рыгарычных, але часта і ў народнай свядомасці як замацаваныя таўром традыцыі.

У гэтых «новых людзях», якія несвядома пракладаюць свой шлях у светлую будучыню, існуюць дзве важнейшыя заганы: першая — забыццё меры ва ўсім (якое часцей за ўсё выяўляецца як насланне); другая — неабходнасць адмаўлення на гэтым шляху самай вялікай святыні — чалавека гарманічнага. Справа ў тым, што «новыя людзі» ставяць быццам ганаровую задачу ўсеагульнага вызвалення праз асабістае вызваленне, бо рэвалюцыйны пралетарыят з'яўляецца, з пункту погляду іх ідэі, адзіным носьбітам маральнасці, таму маральна ўсё тое, што ён робіць дзеля свайго вызвалення.

Гэты тэзіс выцякае з упэўненасці, што толькі пралетарыят можа быць сэрцам і розумам гісторыі. Такая асаблівая класавая маральнасць, якая адмаўляе агульнапрынятыя чалавечыя нормы, з'яўляецца індульгенцыяй любых, у тым ліку і злачынных дзеянняў. «Новыя» героі разглядаюць рэальны гістарычны працэс не ў скіраванасці да шчасця, сэнсу жыцця, а як волю асобных людзей у паступовым набліжэнні грамадскіх структур да зададзенай мэты. Так пачынаецца прамы шлях да таталітарызму ў любым яго праяўленні. Уся класічная філасофія сцвярджае, што дух генетычна ўзнікае з матэрыяльнай прыроды, але затым, наадварот, уздзейнічае на матэрыю і прыроду, фарміруе і стварае царства свабоды і духоўнай культуры.

Развагі Гуторскага, галоўнага героя апавядання «Ворагі», наконт гаротнага жыцця сялян, іх цяжкіх бытавых абставін наводзяць на трывожны роздум аб сутнасці барацьбы гэтых «новых людзей»: «Што ж гэта? Няўжо я так далёка адышоўся ад сялянскага жыцця, няўжо я настолькі аб'інтэлігенціўся, апанеў? А калі ўзяць духоўнае жыццё...

Што тут у мяне супольнага з гэтымі людзьмі? Мала, зусім мала, каб не сказаць — нічога. І як жа гэта? Я стаю ва ўладзе, з'яўляюся прадстаўніком гэтых самых цёмных сялян, я выяўляю іхнія інтарэсы і ў той самы час не маю нічагутка з імі супольнага...»³²

Перамога ідэалаў ілюзорнага будучага над рэальнай чалавечнасцю («Адно толькі, што я зычу ім лепшай долі, хачу іх вывесці на свет, адно толькі гэта звязвае») давала амаль поўную свабоду «новым людзям» не стрымліваць сябе ў сродках, калі справа ішла аб уладзе, гвалтоўных дзеяннях, рэпрэсіях, ставіла іх па другі бок добра і зла. Такія духоўныя каштоўнасці, як дабро, сумленне, каханне, супрацоўніцтва, права, свабода, зрабіліся непрыдатнымі, залішнімі, бо яны для «новых людзей» толькі аслаблялі класавую супрацьлегласць.

Паняцце свабоды, да якой клічуць рэвалюцыянеры, і імкненне да свабоды могуць узнікнуць, безумоўна, толькі ва ўмовах несвабоды. Але не самі па сабе, а там, дзе ў сілу комплексу прычын абудзілася ўсведамленне факта несвабоды. Такія працэсы звязаны са станаўленнем асобы і вытворныя ад гэтага станаўлення. Наколькі творчай і дзейснай праявіцца асоба ў сваім уплыве на масы, настолькі і будзе вырашацца пытанне якасці свабоды, яе каштоўнасца характару.

Свабода чалавека — не толькі ў вызваленні ад несвабоды, а ў яго магчымасці ахапіць розумам і маральнасцю ўсё больш шырокае поле рэальнасці. «Новыя людзі» апелююць тым, што ім быццам бы ўдалося спазнаць законы прыроды і грамадскага жыцця, але ж гэта яшчэ не можа даць свабоды і ўлады над гэтымі законамі. Калі люстэрка правільна і адэкватна адлюстроўвае рэчы, то ад гэтага яно не набывае магчымасці кіраваць імі. Каб чалавек панаваў над прыродай, недастаткова ведаў, трэба яшчэ здольнасць свабоднага дзеяння. А гэта патрабуе высокай маральна-духоўнай вышыні грамадства і чалавека. Пераход да царства свабоды павінен ісці паралельна развіццю ўсіх маральна-духоўных, этычных катэгорый, а не быць урэзаным, асіметрычным, дзе свабода зводзілася б толькі да

³² Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 122.

пазнання неабходнасці. На практыцы гэта азначае: калі ты эксплуатаатар, то павінен усвядоміць неабходнасць свайго знішчэння. Зноў звернемся да разваг Гуторскага і яго падначаленага, агента сакрэтнага аддзела:

«— Слухай, Загруцкі, ты маеш якія весткі пра памешчыка Купрыянава.

— Ёсць трохі.

— Ну?

— Што ну? Жыве вёрст на паўсотні адсюль у сваім маёнтку. Маёнтак таксама Купрыянавым завецца. Мае ладную гаспадарку. Гэта з такіх, што ўмеюць прыстасавацца да варункаў жыцця...

— Ну, гэта ладна, свайго часу даджэцца. А наконт контрэвалюцыі?

— Бурчыць там сабе пад нос.

— У мяне ёсць данос на яго, з кам'ячэйкі адзін піша.

— Усё магчыма. Гэта ж такі народ, што калі трохі замацуецца, дык і пачне варушыцца, кіпцюрыкі свае паказваць...»³³

Гуторскі не адчувае, што ў яго абмежаванае разуменне неабходнасці службы адваротнаму знаку паняцця свабоды. Неабходнасць для яго — у падпарадкаванні законаў суб'ектыўнай сіле, у дадзеным выпадку сіле класу, сіле дыктатуры, а не ў тым, каб дзеля шчасця і добра асобы максімальна скарыстаць гэтыя законы. Так, па Гегелю, дух выдзяляе ідэальны змест быцця і таму знаходзіць яго ісціну. Дух (чалавек як яго носьбіт. — *I. III.*) не можа ўсялякую паўставаць супраць сфарміраванага парадку рэчаў, інакш ён знішчыць сваю асабістую сутнасць. Радыкалізм і нігілізм «новых герояў» набывае максімальную апакаліпсічную велічыню ў час заняпаду духоўных сіл народа. «Новы чалавек» у многім становіцца для нас старым знаёмым — героем літаратуры XIX стагоддзя — Кармазавым, Лебядкіным, Смердзяковым і іншым. Палічыўшы сябе ўладаром ключоў ад варот раю, прысвоіўшы тытул самага перадавога, самага прагрэсіўнага, гэты герой пачаў рашуча пераўтвараць рэчаіснасць па волі свайго «жадання». Нагадаем эпізод з апавядання, калі Гуторскі

³³ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 124.

пераконвае сваіх калег у тым, каб прысуд па справе Купрыянава затрымалі. Тут пісьменнік псіхалагічна дакладна адлюстроўвае феномен уседазволенага жадання: «Ён (Гуторскі. — I. III.) таго часу склікаў патрэбных асоб і на таемнай нарадзе выклаў сутнасць справы. Ён упарта даводзіў, што неабходна прыняць прапанову, што гэтага патрабуе момант. Даводзячы другім, ён і сабе даводзіў, бо ў глыбі душы і сам не быў пераламаны ў пільнай неабходнасці гэтага, стараўся падмануць сябе, бо баяўся сазнацца, што нешта іншае, апрача інтарэсаў справы, кіруе ім у гэтую часіну»³⁴.

Пісьменнік паказвае, што няма большай трагедыі для чалавека, чым тое, калі ён недакладна ўсведамляе асабістае становішча. Гуторскі ў апавяданні як бы пераконвае сябе (а мы сустракаем шмат рэфлексій героя): тое што я раблю і гавару — гэта не сапраўдны я, у мяне ёсць яшчэ нейкая іншая глыбінная сутнасць, у параўнанні з якой усё астатняе не мае ніякага значэння. Што гэта ўсё яны, а я толькі разам з імі, разам з акружаючымі — сярод людзей жа жыву. Замест таго, каб прыняць усё на сябе і лічыць, што няма ніякага апраўдання, бо за шматзначнасцю такіх роздумаў-апраўданняў асабістага «я» ляжыць звычайная пустата, антысвет. З'ява гэта вельмі небяспечная, хоць і не заўважная на першы погляд. Такія людзі ніколі не аказваюцца перад сапраўднай сутнасцю справы, а, надзеленыя ўладай і адпаведным становішчам, усяляк ствараюць атмасферу хаосу, энтрапіі. Людзі гэтыя не навучаны думаць з пазіцыі абавязку, закона ў самім сабе, гэтыя паняцці ў іх адсутнічаюць. Яны зашмат «чалавечныя», пачуццёвыя, залежныя ад зададзенай сітуацыі, абставін. Для таго, каб час стаў сапраўды прарывам, неабходна з'яўленне людзей, якія б змаглі адваіваць для сябе і сваёй справы асаблівую духоўную экстэрытарыяльнасць, фармальна застаючыся ў рамках існуючай сістэмы, але для гэтага патрэбен талент, розум, праца духоўнай энергіі.

Гуторскі схамянўся, рашыў лячыцца, пакуль не позна, ад сваёй хваробы. Вырашыў вярнуцца, зліцца з працоўным народам, набрацца жыватворных сіл, замацаваць

³⁴ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 148.

права на новае жыццё. І вось ён едзе ў Чырвоную Армію, у яе «гушчыню, поўную невычэрпнага запасу жыццёвай энергіі». А калі казаць прасцей, Гуторскі, збягае ад цяжкасцей, баіцца ўбачыць рэальнасць рэчаў і хоча растварыцца ў агульным марыве пустэчы. Адсюль і яго няўдача ў каханні, калі гэта пачуццё можна суаднесці з Гуторскім.

Асноўным ворагам у творы для Гуторскага з'яўляецца Ніна Купрыянава, бо на фоне гэтай гераіні ён паўстае ў сваёй сапраўднай сутнасці. М. Зарэцкі па-майстэрску будзе сюжэт твора, дзе духоўны паядынак Купрыянавай і Гуторскага вырастае ў асноўны канфлікт эпохі. Молах рэвалюцыі, часцінкай якой становіцца Гуторскі, не мае сабе роўных у фізічным, матэрыяльным свеце, ён трушчыць усё на сваім шляху, толькі адно не падуладна яму — жыватворны чалавечы дух. У гэтым апавяданні М. Зарэцкага, прынамсі, як і ў шмат якіх іншых, адчуваюцца біблейскія сюжэтныя матывы. Узгадаем вядомую легенду пра вялікага інквізітара, якая атрымала мастацкае ўвасабленне ў творы Ф. Дастаеўскага «Браты Карамазавы».

У цэнтры легенды ляжыць праблема свабоды выбару. Першасвяты, Вялікі Инквізітар абвінавачвае Хрыста ў тым, што менавіта ён стварыў асновы для разбурэння свайго царства, бо чалавек цяпер павінен быць сам выбраць, што дабро, а што зло, замест цвёрдага закону, які панаваў раней. Чалавек прыняў цяжкае бярэмя свабоды, але яно яшчэ яму не па сіле, бо ён яшчэ духоўна і фізічна слабы, каб самастойна вырашыць узнікшыя перад ім клопаты і задачы жыцця. Віна Хрыста, на думку Першасвятога, у тым, што замест таго, каб завалодаць людскай свабодай, ён пашырыў яе і тым самым павялічыў пакуты чалавека на ўсе часы. Вялікі Инквізітар лічыць, што ад Хрыста патрабавалася толькі наступнае: перамагчы і паланіць сумленне гэтых слабых бунтароў. І для гэтага ёсць тры сілы на зямлі: цуд, таямніца, аўтарытэт.

Усе гэтыя сілы з'яўляюцца праявамі знешняга парадку і таму не нясуць фундаментальнага элемента сапраўднасці. Ідэя Вялікага Инквізітара знішчае чалавека, пазбаўляе яго рэальнасці, бо тое, што не можа сябе заявіць, сцвердзіць — не існуе, становіцца нічым. «Нічым» апы-

нуліся і «выбраныя», бо яны — сродак выяўлення знешніх сіл, значыць «дурной» рэальнасці», якая не нясе нічога аб чалавеку, а стварае скажоную схему, зададзенасць «райскага» жыцця.

Пацалунак Хрыста, які гарыць на сэрцы Вялікага Інквізітара, сімвалізуе, што існасць свету трымаецца на пачуцці любові да любой рэчы і істоты. На гэтым трымаецца асноўны закон быцця. Любое парушэнне гэтага закона азначала б знішчэнне сусвету і быцця ў ім. Прадметны, пачуццёва-псіхічны свет чалавека ёсць толькі арэна для спазнання гэтых законаў быцця, ідэальнай рэальнасці. Арэна, дзе геніяльныя вучоныя, мастакі, філосафы з'яўляюцца «факірамі», якія, на думку А. Блока, павінны «стереть случайные черты», каб убачыць, што свет прыгожы. Але тут не павінна быць праявы інквізітарскага цуду, а павінна выяўляцца Боская праўда аб чалавеку.

У апавяданні «Ворагі» ў паказе ўзаемаадносін Гуторскага і Купрыянавай як бы пераўвасоблена гутарка Хрыста і Інквізітара. Іх ранейшыя добразычлівыя адносіны ёсць адлюстраванне ранейшага адзінства Бога і Д'ябла, як аднаго з ангелаў.

Цяпер звернем увагу на завязку твора:

«Купрыянаў... Хто ж гэта такі? Нешта дужа знаёмае... Ніна Купрыянава».

Успомніў. І ў душу патыхнула даўнім, ужо напалавіну забытым»³⁵.

Так, адзінства свету на Зямлі распалася, ганарлівы ангел узняў бунт і захапіў уладу на часцы яго прасторы. Гуторскі і ёсць правобраз Вялікага Інквізітара, служкі Антыхрыста. У ім выразна праглядаецца мара ашчаслівіць усіх людзей пры дапамозе вядомых трох сіл: цуду, тайны і аўтарытэту. Праз цуд ставіцца задача хуткага надзялення людзей шчаслівым жыццём — стварэннем зямнога раю. «Адно толькі, што я зычу ім лепшай долі, хачу іх вывесці на свет!»³⁶ — кажа Гуторскі.

Тайна і аўтарытэт выступаюць у творы праз развагі Гуторскага аб праблеме ўлады і права. Успомнім думку

³⁵ Зарэцкі М. 3б. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 150.

³⁶ Там жа. — С. 151.

Інквізітара: «О, мы пераканам іх, што яны толькі тады стануць свабоднымі, калі адмовяцца ад свабоды сваёй для нас і нам пакорацца»³⁷. А дзеля гэтага мэтазгодна скарыстоўваць усё: шантаж, пагрозу, забойства, зневажаць і ўмешвацца ў самыя тонкія духоўныя адносіны, настройваць брата на брата, каханую на каханага, сына на бацьку — усё дазволена.

«У мяне ёсць прапанова, якая можа задаволіць і вас і мяне... Вам жа мой бацька цяпер нястрашны... Я дам у вашыя рукі чалавека, які для вас у тысячу разоў страшнейшы... Я дам вам Зарубу»³⁸.

Купрыянава выдае Гуторскаму свайго каханага, таго, хто «мо даражэй за жыццё»³⁹.

Неўтаймаваная сіла бунтарскага «хацення» скарыстоўвае самыя мудрагелістыя механізмы дзеля панавання. Адна з самых дасканалых форм такіх механізмаў замацавана знакамітым выказваннем: падзяляй і валодай. Гэта і ёсць інквізітарскі падзел на выбраных і масу, дзе выбраныя тыя, хто ведае тайну. У творы гэты лозунг рэалізуецца ў падзеле на эксплуатацараў і эксплуатаемых, які найчасцей пераходзіць у больш вузкі стэрэатып ворагаў і сваіх. Што датычыцца права, то, згодна ідэі Вялікага Інквізітара, «мы скажам ім, што ўсякі грэх будзе выкуплены, калі зроблены будзе з нашага дазвалення... Мы ім дазволім грашыць, накіраванае за гэтыя грахі, так і быць, возьмем на сябе... А яны будуць паважаць нас як дабрадзеяў...»⁴⁰ А вось як у Зарэцкага: «Дазволім другім, ён (Гуторскі. — Ш. І.) і сабе даводзіў, бо ў глыбі душы і сам не быў перакананы ў пільнай неабходнасці гэтага, стараўся падмануць сябе, бо баяўся сазнацца, што нешта іншае, апрача інтарэсаў справы, кіруе ім у гэтую часіну. Прапанова была прынята...»⁴¹

Антыподам, ворагам Гуторскага выступае ў апавяданні Ніна Купрыянава. Цікавым падаецца партрэт герані,

³⁷ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 151.

³⁸ Там жа.

³⁹ Там жа. — С. 146.

⁴⁰ Достоевский Ф. Братья Карамазовы. — М., 1985. — С. 363.

⁴¹ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 150.

які паўстае ва ўспаміне Гуторскага: «І аднекуль з глыбіні душы зноў узняўся белы, празрысты і кволы вобраз»⁴². Прыметнікавыя азначэнні «белы, празрысты, кволы» выступаюць антыподамі тром сілам Інквізітара-Гуторскага. Гэтыя азначэнні як бы раскрываюць унутраную сутнасць любой з'явы, характарызуюць яе сапраўдную каштоўнасць. Письменнік затым падае зямны партрэт: «Стаяла спелая красуня, прыгожая, вабная...»⁴³ Цікава тое, што партрэтных замалёвак Гуторскага мы не сустрэнем — гэта як бы антысвет, а партрэтныя абрысы Ніны будуць падавацца вельмі часта, перадаючы яе характар, міміку, настрой: «А воддаль стаяла яна... Зграбная, прыгожая. Стаяла, горда ўзняўшы галаву, і глядзела пагардлівым, грэблівым поглядам, усміхаючыся патаемнай усмешкай»⁴⁴. Шматстайнасць вобразна-партрэтнага выяўлення гераіні выражае задуму аўтара перадаць існаванне духу ў вялікім дыяпазоне эмацыянальна-пачуццёвых праяў. Дух заўсёды жыватворны, новастваральны. Ён заўсёды напоўнены эмоцыямі суперажывання, адказнасці, актуалізацыі свету.

Тое, што Ніна Купрыянава, варожая Гуторскаму, супрацьстаіць, як Хрыстос Вялікаму Інквізітару, можна адчуць з дыялога паміж героямі апавядання:

«— Ворагі, — задуменна працягнула Ніна. — Так... Вы праўду кажаце. Цяпер мы ворагі... І не затым, што я контррэвалюцыянерка, ды не... Я знаю, што стары лад не вернецца, не можа вярнуцца, бо ён несправядлівы, злачынны. Я й не хачу яго... прынамсі, мой розум не хоча... Але ёсць нешта глыбачэйшае, падсвядомае, што ўкладзена прыродай. Гэта нешта спавівае мяне, кіруе маімі ўчынкамі. Я знаю, што гэта дрэнна, хачу пераадолець сябе, але... не змога... З вамі пайсці не магу, не пускае «тое нешта»⁴⁵.

«Тое нешта» — гэта не толькі паходжанне, любоў да бацькоў, каханне да Зарубы, за найбольш вызначальнае трэба прыняць пачуццё свабоды. Далей мы яшчэ выраз-

⁴² Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 150.

⁴³ Там жа. — С. 151.

⁴⁴ Там жа. — С. 152.

⁴⁵ Там жа. — С. 148.

ней адчуем прагу гераінь да Боскай міласці. У свабодзе Ніна бачыць вялікую адказнасць чалавека за сябе і іншых. Для яе свабода нагадвае складаную іерархічную сістэму, дзе няма месца неўсвядомленаму парыву праз край. Змястоўнай у гэтым плане бачыцца дыскусія Купрыянавай і Гуторскага наконт кроўнага пачуцця.

«— Скажыце мне, да якіх меж павінна распасцірацца кроўнае пачуццё?.. Ну, напрыклад, любоў бацькоў да дзяцей або наадварот? Скажыце, як вы на гэта глядзіце?..

— Я не зусім разумею ваша пытанне... Мне здаецца, што наогул нікае пачуццё не паддаецца мерцы. У аднаго яно мацней, у другога — слабей...»⁴⁶

Для Гуторскага толькі колькасная сіла эмоцыі становіцца крытэрыем выбару.

«Вось падумаем так: вам прыйшлося б выбіраць з двух адно: або страціць бацьку, або адмовіцца ад вашае справы... Што б вы выбралі?

— Вы, Ніна Васільеўна, дрэнны прыклад узялі. Я ўжо больш пяцёх год не бачыўся з бацькамі, і калі й было ва мне раней сыновае пачуццё, дык цяпер яго няма й звання... Я б, вядома, не задумаўся...

Яна здзіўлена зірнула на яго»⁴⁷.

Ніна разумее, што няма ў яе з Гуторскім ніякіх падстаў для згоды, яднання, бо сутыкнуліся сілы несумяшчальныя. З боку Гуторскага гэта дэманічныя сілы, якія ў аснову ставяць некіруемы прынцып верхавенства імпульсу эмоцый і пачуццяў, яны поўнаасцю залежныя ад знешніх абставін. Гэта сілы дыяністычнага бунту, хаосу, якія могуць хавацца пад Інквізітарскай маскай. Купрыянава ж прадстаўляе сілы добра, вечнага спакою, Боскага прасвятлення. У яе свядомасці пануюць прынцыпы сусветнай гармоніі, упарадкаванасці, узнаўляльнасці. Намаганні Гуторскага схіліць Ніну да шлюбу атрымоўваюць з яе боку рашучую адмову.

«— Нічога не выйдзе з гэтага. Толькі папсуём жыццё адзін аднаму, згубім сябе... Мы ворагі... Я не магу перавярнуцца стаць падобнай да вас, таксама, як вы... ды што

⁴⁶ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 148.

⁴⁷ Там жа.

я, стаць такой, як я, гэта ж значыць кончыць самагубствам!..

Яна ўсміхнулася»⁴⁸.

Гэта ўсмешка мае джакондаўскую прыроду. Аўтар, як нам падаецца, пераконвае, што калі б Гуторскі змог убачыць сваю сутнасць, сваё існаванне ў рэальным, Нініным святле, то адназначна скончыў бы самагубствам. Аднак гэтага не адбываецца. Гуторскі разважае над тым, як ратаваць Ніну ад жорсткага жыцця, замест таго, каб ратавацца самому.

М. Зарэцкі ведаў хрысціянскую этыку, бо быў сынам святара, ды і сам рыхтаваўся стаць святаром. Ён добра разумее, што сапраўдная існасць чалавека часцей выяўляецца не ў тым, як ён выглядае ў канкрэтным, несвабодным становішчы моманту, а ў яго думках, марах, ва ўсім багацці ўнутранага, душэўнага жыцця. Па гэтым прынцыпе ён таксама параўноўвае сваіх герояў-ворагаў. Гуторскі жадае зліцца з шэрай масай, едзе служыць у войска, імкнецца растварыцца, знікнуць. Ніна ж марыць нарадзіць і выхаваць дзіця, якое б не стала заложнікам новых «авантурных часоў». Адраджэнне — вось перавага духу над тленам, іх вечная барацьба і антаганізм. Для пацвярджэння вышэйсказанага варта звярнуцца да разгляду некаторых іншых твораў М. Зарэцкага. Найперш неабходна адзначыць, што для паглыблення псіхалагічнага аналізу пры раскрыцці сацыяльна-бытавых праблем пісьменнік ужыў свой адметны і непаўторны стыльва-фармалістычны прыём. Ён імкнуўся рамантычным пафасам, узнёслай настраёваасцю твора ахарактарызаваць, пазначыць сюжэтна-фабульную канструкцыю. Гэта садзейнічала шматграннаму і змястоўнаму адлюстраванню рэчаіснасці, яе маральна-духоўнай праблематыкі. Дысананс, які назіраўся паміж дэкларатыўна-пафасным фіналам і сюжэтна-псіхалагічным аналізам калізій у многіх апавяданнях, дае падставу думаць, што мастак у чымсьці свядома спрашчаў канцоўкі сваіх твораў, каб чытач мог сам уключыцца ва ўнутраную палеміку з ім наконт заяўленых у канфліктах ідэйных, эстэтычных, этычных пытанняў.

⁴⁸ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 150.

З іншага боку, неадпаведнасць фіналу, яго спрошчана-насць і звужанасць у дачыненні да паглыбленага псіхалагічнага аналізу ў самім творы можна трактаваць і як папярэджанне, і як прадбачанне М. Зарэцкім тых негатыўных працэсаў, якія набіралі сваю сілу на распчатым катастрафічным і згубным шляху пераўтварэнняў.

У апавяданні «Двое Жвіроўскіх» на знешнім фоне класічнага канфлікту пакаленняў, які падаецца праз разлад паміж бацькам і сынам, пісьменнік выводзіць крыху прыхаваны асноўны канфлікт. Гэта канфлікт ідэалагічны, у якім стары Жвіроўскі супрацьстаіць у першую чаргу ўсёй дзяржаўнай машыне, якая імкнецца нават у мірны час пазбавіць яго духоўнай аўтаноміі, нахабна ўмешваецца ў сямейнае жыццё. Зарэцкі ўсю фабульна-сюжэтную кампазіцыю скіроўвае на вырашэнне такога пытання: што перашкаджае духоўнай еднасці бацькі і сына? Ужо завязка твора ў форме дэталі-сімвала пачынае працаваць на гэтае вырашэнне:

«У Жвіроўскага-бацькі нос высах ад ранняе старасці... У Жвіроўскага-сына нос — не высах... ён выдаецца недалужна ўзнятай птушынай дзюбкай»⁴⁹.

Далей аўтар на падставе партрэтнай сімвалічнасці выводзіць часавую дылему. У старога Жвіроўскага ўсё лепшае ў мінулым, а ў маладога ўсё — у марах і спадзяваннях на будучыню. Нават агульны цэнтр перасячэння бацькі і сына — сучаснасць — мае розную аксіялагічную афарбоўку. Бацька не прымае сучаснасць па той прычыне, што яна разбурыла яго жыццёвыя планы, яго сям'ю, а зараз жорстка ўрываецца і глуміць унутраны свет: «І будзе гаварыць яшчэ (бацька. — *III. I.*), пазіраючы на сына з апаскай затоенай, што ў кніжцы пішацца так, а сапраўды вось так, што напісалі кніжку бальшавікі, што не трэба ім верыць, а гаварыць усюды трэба, што верыш»⁵⁰.

Сын жа жыве ў захапленні ад падзей рэчаіснасці і не разумее бацькавай крыўды і злосці на сучаснае жыццё. Прычынай таму, што сын такі глухі і абыякавы да бацькавых павучанняў і клопатаў, не пранікаецца духоўнай

⁴⁹ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 305.

⁵⁰ Там жа. — С. 302.

лучнасцю да бацькавых трывог, выступае вельмі вялікая спакуса, юнацкі задор маладосці, які шукае і захапляецца перш за ўсё вонкавымі праявамі. Ды і ўвогуле цяжка супрацьстаяць бацьку ўсёй сістэме татальнай ілюзіі. Нядоўга пратрымалася кампрамісная згода, выкліканая жаданнем сына стаць піанерам. Бацька пагадзіўся, каб сын стаў піанерам, бо добра разумеў яго становішча: «Няхай сабе будзе там несумленным бязбожнікам — іначай месца не знойдзе ў іхнім жыцці, іначай загіне. А тут уцішку, яны разам удвух будуць маліцца, будуць замальваць Бога, каб прасціў ім абодвум гэты міжвольны грэх»⁵¹. Так, бяспрэчна, грэх быў міжвольны, бо да гэтага прымушалі абставіны існавання, ідэалагічны монстр ваяўніча і нахабна пачынаў умешвацца ва ўсе сферы жыцця, ствараючы механізм поўнай залежнасці асобы ад любых дзеянняў дзяржавы. І таму спраўджваюцца найгоршыя думкі бацькі, што «мо пойдзе сын на нядобры шлях, сам зробіцца, як усе тыя»⁵², ён гэта адчувае душой. Па гэтай прычыне праяўляе стары Жвіроўскі павышаную, хваравітую пільнасць і крыўду, якая ідзе хутчэй за ўсё ад бяссілля паўплываць на сына, абараніць яго ад спакусы павярхоўнага, спрошчанага погляду на жыццё.

Паступова Жвіроўскі-бацька пачаў біць Жвіроўскага-сына: «Ён біў не так, як звычайна б'е бацька непаслухмянага сына»⁵³. Тут, здаецца, і схавана думка-згадка, што злосць бацькі — гэта злосць не на сына, а на тую сілу, якая адабрала яго, пазбавіла апошняй радасці ў жыцці, бацькоўскіх, кроўных, душэўных пачуццяў. Пісьменнік не здымае віны з бацькі за яго жорсткасць, але больш выразна праяўляецца думка, што жаданне бацькі прызвычаіцца, прыстасавацца да сістэмы новых адносін церпіць крах. Віну за гэта трэба шукаць шмат у чым у амаральнасці адносін дзяржавы да чалавека з яе татальна-прэсавым наступам на яго суверэннасць. «Прыйшлі нешта раз да Жвіроўскага-бацькі і сказалі, што ён не мае права біць

⁵¹ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 308.

⁵² Там жа.

⁵³ Там жа. — С. 311.

свайго сына. Жвіроўскі-бацька нічога не адказаў, толькі ўсміхнуўся таемна і злосна»⁵⁴.

Заканчваецца апавяданне тым, што бацька выганяе сына з хаты: «Ён (сын. — *III. I.*) пастаяў часінку на месцы, зірнуў, вока прыжмурыўшы, на пячучае яснае сонца, падшмаргнуў разы са два носам і пайшоў па завулку, адважна махаючы левай рукой, задраўшы задорна ўгару востры нос-дзюбу птушыную»⁵⁵.

Гэта ўпэўненая задорнасць «трымаць нос па ветру», як бы незнарок падсвечаная аўтарам, падахвочвае да роздуму аб будучыні сына, бо ён так і не змог настроіцца на разуменне і ўспрыняцце душэўных трывог і пакут бацькі і невядома, ці знойдзе надалей такі чалавек-флюгер важкія духоўныя арыенціры ў жыцці. З гэтым роздумам і пакідае пісьменнік свайго чытача.

Іншы ракурс надаецца праблеме пошукаў свайго месца ў мірным жыцці ў апавяданні М. Зарэцкага «Паэма пра чорныя вочы». Сюжэт твора развіваецца ў форме думак галоўнага героя, былога камісара палка, падчас сустрэчы са сваім былым байцом і каханай. Ужо адразу мы даведваемся, што праз сем гадоў пошуку каханай дзяўчыны галоўны герой знаходзіць яе, каб, па яго словах, «скончыць перарваную песню нашае дружбы»⁵⁶. Толькі шчырасць героя, якую аўтар імкнецца перадаць у рамантызаваным, узнёслым, патэтычным ключы перажывання, адразу ж падвяргаецца сур'ёзнаму недаверу, калі ўважліва сачыць за логікай яго разваг. Вось што гаворыць ён каханай пры сустрэчы: «Я не сумаваў па табе, я не ўздыхаў і не плакаў...»⁵⁷

Дазволім сабе напачатку уявіць, што герой не хоча выказаць сваю ўсхваляванасць, хаваючыся за суровасцю мужчынскага характару. Але і надалей нас працягваюць здзіўляць прызнанні былога камісара: «І нарэшце я цябе знайшоў»⁵⁸. І тут жа герой даводзіць, як гэта здарылася:

⁵⁴ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С 309.

⁵⁵ Там жа. — С. 320.

⁵⁶ Там жа. — С. 395.

⁵⁷ Там жа.

⁵⁸ Там жа. — С. 397.

«Я выпадкова пачуў, што ты тут і пайшоў да цябе, поўны смутнай трывогі і радасці»⁵⁹. Неадпаведнасць пачуццяў і логікі думкі ў адносінах да гераіні сінхранізуецца і дапаўняецца амбівалентнасцю персанажа ў сучасным мірным жыцці. Няздольнасць знайсці ў ім сваё месца, сапраўднае прызначэнне, робіць героя дзікаватым, незразумелым.

Незадаволенасць існым, незнаходжанне духоўных сіл, каб учапіцца за стваральную функцыю жыцця, робяць такога чалавека вечным носьбітам сіл разбурэння, фігурай дэманічнай. Такая асоба любіць маскіравацца за паняццямі актыўнасці пазіцыі, высакароднасцю ідэалаў, прыхоўваючы гэтым сваю аснову — звышпасіянарнасць, у якой распыляюцца самыя душэўна тонкія і інтымныя пачуцці.

Вось пра што гаворыць жанчыне чалавек, які сем год не бачыў яе і так «імкнуўся» знайсці: «Я гляджу на твой твар і з трывогай бачу ў ім нешта новае, нешта цяжкое, гладкае»⁶⁰. І гэта так абурае былога камісара. Аказваецца, яму больш да спадабы той вобраз жанчыны-байца, у якой вочы гарэлі, «як чорны агонь — жывы і пякучы — вочы нянавісці і барацьбы»⁶¹. Менш падабаюцца «ціхія-пагасшыя вочы» параненай дзяўчыны, дзеля якой жалезны камісар не знайшоў слоў суцяшэння і спагады. Зусім прыводзяць у абурэнне «глухія чорныя вочы дабрабыту»⁶², у якіх ён бачыць толькі задаволенасць жывёлы.

Аўтар малое нам стэрэатыпны вобраз рэвалюцыянера-максіmalіста, для якога мэта — усё, а рух — нішто. Заангажаванасць такіх людзей на ілюзорную, недасягальную мэту рабіла іх разбуральнікамі ўсяго навокал. Найбольш іх негатыўныя бакі праглядаліся ў мірным жыцці, якое трымаецца на разважлівым, спакойным і далікатным падыходзе да кожнага чалавека, без спасылак на складанасць і напружанасць часу. Герой апавядання ператварае сябе ў пасіянарную, сатанінскую сілу барацьбы супраць боскага, стваральнага, творчага прызначэння кож-

⁵⁹ Зарэцкі М. Зб. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 397.

⁶⁰ Там жа. — С. 400.

⁶¹ Там жа.

⁶² Там жа.

нага чалавека з яго неад’емным правам на асабістае шчасце і дабрабыт. Зноў жа твор заканчваецца зваротамі героя, якія аўтар пакідае чытачам для роздуму:

«Не смейся! Я пайду шукаць... Я знайду...»⁶³

Тэме дысгармоніі душэўнага стану былой актывісткі рэвалюцыйных падзей у пасляваенны час прысвечана апа-вяданне «Кветка пажоўклая».

Галоўная гераіня, Марына Гарнова, у гады рэвалюцыі працавала ў надзвычайнай камісіі, займаючы важную па-саду. Яна была вядомая ўсім тутэйшым «контрам» як спрыт-ная чэкістка з пільным вокам і сталёвай цвёрдасцю. У мірны час з гераіняй нешта здарылася, яна страціла свой запал, энергію. Аўтар паступова скідае таямнічасць з гэтай перамены ў настроі і паводзінах.

У час сходу Гарнова так тлумачыць Булановічу сваю любоў да сходак: «Не, я дык люблю сходкі. Асабліва, калі вялікія, дзе чалавек разбаўляецца ў масе, губляе сябе, за-бываецца пра сваё асабістае і жыве, поўніцца гэтым агуль-ным уздымам. Там неяк робіцца смелым, адважным, па-збаўленым усялякіх сумненняў, усякай жудасці жыццё-вай»⁶⁴. Гераіня добра ўсведамляе той механізм, які выклікаў у яе прыліў энергіі: гэта магчымасць схавання і апраўда-цца калектыўнай думкай, якая дазваляла пазбавіцца сум-ненняў, адказнасці за свае ўчынкі. У паслярэвалюцыйны перыяд псіхалогія калектывізму, а разам з ёй і кругавой парукі паслабляецца. Гарнова адчувае змену жыцця, таму з яе вуснаў сыходзіць прызнанне: «Цяпер не тое, цяпер неяк шэрае ўсё. Нудна часам»⁶⁵. Нудна пануе ў душы бы-лой чэкісткі, бо з’явіўся час для асэнсавання сваіх дзеянняў, якія раней лічыліся самымі правільнымі і справядлівы-мі, якія гучалі як прыгавор народа ці рэвалюцыі, што ўяўлялася святым.

Толькі з цягам часу тое, што здавалася бездакорным, пры больш засяроджаным разважанні над яго вартасцю, не прыносіць спакой і суцяшэнне душы гераіні.

Што ж прычыняе боль Гарновай, размякчае сталёвасць натуре? Бясспрэчна, перш за ўсё гэта ўспамін пра смерць

⁶³ Зарэцкі М. 36. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 401.

⁶⁴ Там жа. — С. 323.

⁶⁵ Там жа. — С. 342.

брата. Да рэвалюцыі Марына была дачкой памешчыка, але рана зрабілася рэвалюцыянеркай, бо крытычна глядзела на жыццё. У час рэвалюцыі нечакана да яе прыйшоў брат. Ён быў выкрыты як контррэвалюцыянер і праз некаторы час павінен быў трапіць у рукі НК. Брат прасіў, каб яна выратавала яго, дапамагла ўцячы за мяжу, кляўся, што больш не будзе весці контррэвалюцыйную працу.

Гарнова ў той час не лічыла «нікога такімі ворагамі, як сваю радню...»⁶⁶ Брата расстралялі. Яна сама падпісала смяротны прыгавор. Бацька пракляў яе за гэта. Чэкістка ж пачуццё прыкрасці «хутка затушыла, затапіўшы яго ў моры напружанай ліхаманкавай працы. Але след застаўся»⁶⁷.

Старажытная гісторыя данесла да нас факты іншых грамадзянскіх смут. У адной з бітваў грамадзянскай вайны супраць Цыны нейкі воін Пампея забіў свайго брата, не пазнаўшы яго сярод ворагаў, брат быў па іншы бок барыкад. Воін гэты тут жа ад сораму і адчаю закалоў сябе, такі быў узвышаны духоўны стан грамадства. А праз некаторы час у новай рымскай грамадзянскай вайне, другі салдат, забіўшы брата, патрабаваў ад сваіх начальнікаў узнагароды за гэта. Такі час, такія норавы. Самазабойства гераіні пацвярджае, што ў ёй захаваўся той духоўны стрыжань, які не дазваляе падмяніць разуменне сумленнага, чэснага ўчынку перавагай амаралізму, карысці, жорсткасці, бяздумнасці, у якім бы выглядзе яны ні выступалі. Смерць Гарновай выявіла не толькі пошукі выйсця з маральна-сэнсавага канфлікту, але і прынцыповую аўтарскую пазіцыю. Письменнік не адступіўся ад рэальнасці праблемы ў яе псіхалагічнай складанасці. Гарнова адносілася да тых людзей, якія з дзяцінства былі надзелены крытычным, аналітычным позіркам на грамадскія з'явы. Яна заўважала страшную праўду рэальнага жыцця, яго вялікую несправядлівасць. І таму з лёгкасцю ўсвядоміла практычную непазбежнасць і маральную апраўданасць сацыяльных змен. У гэтым і трагедыя гераіні.

⁶⁶ Зарэцкі М. 3б. тв.: У 4 т. — Т. 1. — С. 345.

⁶⁷ Там жа.